

Bijlage 3. Behandeling van de adviezen bij het ministerieel besluit tot voorlopige bescherming als monument van de Duitse mitrailleurspost spoorlijn (Hollandstellung) in Eeklo

Provincie: Oost-Vlaanderen

Gemeente: Eeklo, 1ste afdeling, sectie A

Objectnummer: 4.01/43005/164.1

- Dossiernummer: 4.001/43005/102.1

Omschrijving:

Duitse mitrailleurspost spoorlijn (Hollandstellung),
Leopoldlaan zonder nummer

Mij bekend om gevoegd te worden bij het besluit van heden:

Brussel, 17 JULI 2017

De Vlaamse minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed,

Geert BOURGEOIS

1. Adviezen uitgebracht voorafgaand aan de voorlopige bescherming

1.1. Adviezen uitgebracht door de departementen en agentschappen van de beleidsdomeinen RWO, LNE, MOW en LV

1.1.1. Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

Het departement noch de agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

1.1.2. Beleidsdomein Leefmilieu, Natuur en Energie

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

Het departement Leefmilieu, Natuur & Energie, afdeling Land en Bodembescherming, Ondergrond, Natuurlijke Rijkdommen bracht op 21 maart 2017 een gunstig advies uit over deze bescherming. Uit het gecoördineerd advies wordt opgemaakt dat er geen opmerkingen zijn met betrekking tot de aspecten bodembescherming, ondergrond en natuurlijke rijkdommen. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Het agentschap Natuur en Bos bracht een gunstig advies uit op 22 maart 2017. ANB had geen specifieke opmerkingen met betrekking tot het beschermingspakket.

De andere agentschappen van het departement Leefmilieu, Natuur & Energie brachten geen advies uit. In uitvoering van artikel 6.1.3. van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.1.3. Beleidsdomein Mobiliteit en Openbare Werken

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

Het departement noch de agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

1.1.4. Beleidsdomein Landbouw en Visserij

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

Het departement noch de agentschappen brachten advies uit over de bescherming van het onroerend goed. In uitvoering van artikel 6.1.3 van het Onroerenderfgoeddecreet zijn de adviezen gunstig.

1.2. Advies uitgebracht door de betrokken stad Eeklo

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

Het college van Burgemeester en Schepenen bracht op 28 maart 2017 een gunstig advies uit over deze bescherming. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Conclusie: het advies heeft geen invloed op het inhoudelijk dossier en het ministerieel besluit.

1.3. Advies uitgebracht door de Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed (VCOE)

Het advies werd gevraagd op 2 maart 2017.

De VCOE bracht op 27 maart 2017 een ongunstig advies uit over de bescherming van het onroerend goed. Het advies maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier.

Behandeling van het advies:

"2. a) Thematisch pakket: De commissie stelt vast dat de Hollandlinie oorspronkelijk 411 bunkers omvatte, lopende vanaf Knokke tot aan de Stellung Antwerpen in Vrasene (Beveren). De bunkers van de Hollandstelling werden in de periode 2013-2015 geïnventariseerd. Er werden 189 exemplaren opgenomen in de wetenschappelijke inventaris van het onroerend erfgoed. Al deze inventarisitems werden ook tezamen als bouwkundig geheel opgenomen in de vastgestelde inventaris. De commissie merkt op dat daarvan 47 bunkers, gelegen tussen Knokke en Assenede, ter bescherming worden voorgedragen. De commissie vindt het positief dat dit gebeurt in de vorm van een beschermingspakket. Anderzijds stelt de commissie vast dat de thematisch-geografische samenhang van dit pakket onvoldoende uit de 11 individuele beschermingsdossiers blijkt. Bij elk beschermingsdossier wordt weliswaar aangegeven dat het dossier kadert in het thematisch beschermingspakket 'Bunkers van de Hollandstelling' en wordt tevens verwezen naar de criterionota. Er wordt evenwel noch in de inhoudelijke dossiers, noch in de ministeriële besluiten en ook niet in de criterionota geduid wat de omvang van voorliggend pakket is. De commissie vraagt daarom aan de beschermingsdossiers een overzichtslijst toe te voegen, alsook een overzichtskaart met de individuele ligging van de verschillende beschermingen die in het pakket worden opgenomen."

Bespreking:

Het is niet evident om bunkers te tellen. Sommige fiches in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed behandelen meerdere bunkers. In het totaal werden niet 189 maar 201 bewaarde bunkers van de 'Hollandstelling' geïnventariseerd (stand van zaken 20 april 2017).

De commissie vindt het positief dat de 47 bunkers ter bescherming worden voorgedragen, in de vorm van een beschermingspakket. Maar de commissie wenst bijkomende verduidelijking met betrekking tot de thematisch-geografische samenhang van de desbetreffende dossiers.

Er zal een bijkomend hoofdstuk aan de criterionota worden toegevoegd, met een korte toelichting over de globale selectie van de desbetreffende bunkersites en een overzichtskaart waarop de diverse bunkersites worden gesitueerd. Voor de effectieve uitwerking van de selectie, met de gehanteerde erfgoedwaarden en selectiecriteria, wordt verwezen naar de inhoudelijke dossiers, waar de selectie voldoende gemotiveerd geacht wordt.

De geselecteerde bunkersites illustreren heel uiteenlopende aspecten van de aanleg van de 'Hollandstelling', waaronder de typologie, de verregaande camouflagemaatregelen, de aanleg van een nieuwe stelling vanaf het najaar van 1917, een mitrailleurspost die bij wijze van experiment werd ingeplant, enzovoort. Voor deze bunkersites is de ligging ten aanzien van de andere bunkers van de 'Hollandstelling' minder van belang. Voor drie beschermingsdossiers op grondgebied Assenede (Oosteeklo) en Kaprijke (Lembeke) is de onderlinge samenhang en de samenhang met de reeds beschermde bunkers op grondgebied Evergem (Ertvelde) wel van groot belang. Vandaar dat in de bijlage '5.3. Documentatie' van de drie dossiers een kaart is toegevoegd, waarop de ligging en samenhang van de desbetreffende bunkers aangetoond wordt. Bij bijlage '5.3. Documentatie' van de andere beschermingsdossiers zit telkens een historische kaart, die de inplanting en de specifieke historische context van de desbetreffende bunker(s) verduidelijkt.

b) Samenhang met beschermingspakket 'Hollandstelling' (deel landmacht): Tegelijk stelt de commissie vast dat een deel van de Hollandstelling reeds werd beschermd. Het betreft een reeks van 51 bunkers, gelegen tussen Evergem en Beveren (MB 29 april 2015). Het is voor de commissie onduidelijk hoe beide beschermingspakketten inhoudelijk op elkaar werden afgestemd². De commissie vraagt verder ook te verduidelijken in welke mate beide pakketten de ambitie hebben om samen een representatief en afgerond geheel te vormen.

Voetnoot 2: In dat verband merkt de commissie op dat beide beschermingspakketten enigszins andere erfgoedwaarden hanteren: het eerste pakket omvat de historische, in casu militair-historische, architectuurhistorische en historische sociaal-culturele waarde. Voorliggend pakket hanteert de historische, architecturale, technische en culturele waarde.

Daarnaast merkt de commissie op dat beide dossiers klaarblijkelijk niet op basis van dezelfde criterionota werden opgemaakt. Voorliggende criterionota dateert immers van 16 december 2016, dat is na de definitieve bescherming van het eerste pakket van de Hollandstelling.

Bespreking:

Zoals hierboven en in de criterionota gesteld, behandelde het beschermingsdossier van 29 april 2015 51 bunkers, gelegen tussen Evergem en Beveren. Het nu voorliggend beschermingspakket is gebaseerd op de resultaten van de inventarisatie van de rest van de 'Hollandstelling', tussen Knokke en Assenede. Op het kaartje, dat zal toegevoegd worden aan de criterionota (zie hoger), is de afstemming van de reeds als monument beschermde bunkers van de 'Hollandstelling' met het huidige pakket gevisualiseerd.

Op basis van de huidige bevindingen kan de bescherming van de 'Hollandstelling' met het nu voorliggend beschermingspakket als representatief en afgerond worden beschouwd. Bij oorlogserfgoed, zoals bunkerlinies, kan echter nooit uitgesloten worden dat er in de toekomst nu nog ongekende elementen zouden opduiken, die een bijkomende bescherming verantwoorden.

Het verschil in gebruikte waarden, zoals opgemerkt in voetnoot 2, is het rechtstreekse gevolg van de invoering van het Onroenderfgoeddecreet op 12 juli 2013 en het daaraan gekoppelde Onroenderfgoedbesluit, die op 1 januari 2015 in werking traden. Hierbij werden de waarden 'herschikt' om het erfgoed te waarderen.

Daarnaast leidde bijkomend archiefonderzoek naar de aanleg van de 'Hollandstelling', onder meer in het 'Militärarchiv' van Freiburg, tot nieuwe bevindingen. De criterionota werd op basis van deze bevindingen, maar ook op basis van de inventarisatie van de bunkers tussen Knokke en Assenede en naar aanleiding van het in voege treden van het nieuwe Onroenderfgoeddecreet en bijhorende Onroenderfgoedbesluit verder verfijnd.

c) *Criterionnota*: De commissie stelt vast dat voor de opmaak van voorliggend beschermingspakket een specifieke criterionota werd opgesteld: 'Bunkers van de Hollandstelling (Eerste Wereldoorlog)'. De criterionota geeft een algemene inleiding bij het thematisch beschermingspakket, schetst de belangrijkste krijtlijnen van beide wereldoorlogen voor Vlaanderen, kadert het belang en de evolutie van de Duitse bunkerbouw binnen de historische context van de Eerste Wereldoorlog, gaat in op de aanleg van de Hollandstelling en formuleert tot slot de erfgoedwaarden en selectiecriteria op basis waarvan de te beschermen bunkers werden geselecteerd.

Voor bemerkingen met betrekking tot de erfgoedwaarden verwijst de commissie naar paragraaf 4 van dit advies. De commissie heeft daarnaast een aantal bedenkingen bij de toetsing van de bunkers aan de hand van de criteria zoals opgenomen in de criterionota. De commissie merkt op dat de criterionota (p. 35) aangeeft dat "de selectie van de beschermingswaardige bunkers gebeurde op basis van volgende criteria: contextwaarde, huidige contextuele criteria, ensemblewaarde, zeldzaamheid, representativiteit en gaafheid, authenticiteit en herkenbaarheid". De commissie is van mening dat de toetsing van de bunkers aan al deze criteria een essentieel onderdeel vormt van het waarderend onderzoek, maar stelt vast dat dit nergens transparant wordt gemaakt. Noch in de ministeriële besluiten, noch in de individuele beschermingsvoorstellen, noch in de criterionota wordt gemotiveerd hoe de voorgedragen bunker(s) aan de verschillende criteria voldoen en waarom zij een bescherming verdienen (en andere geïnventariseerde exemplaren niet).

De commissie merkt op dat de selectiecriteria enkel aan bod komen in de beschrijving van de erfgoedwaarden. In het overgrote deel van de dossiers worden slechts twee à drie van de selectiecriteria genoemd. Het betreft meestal de historische contextwaarde, ensemblewaarde of de gaafheid, authenticiteit en herkenbaarheid. In een aantal gevallen wordt ook de zeldzaamheid vermeld. De criteria representativiteit en huidige contextwaarde worden nooit benoemd. De commissie is van mening dat vooral de huidige contextuele criteria – zoals zichtbaarheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid, huidig gebruik, de eventuele mogelijkheid tot duiding, ontsluiting of herbestemming – doorslaggevend moeten zijn om binnen de veelheid aan geïnventariseerde bunkers de beschermingswaardige van de niet-beschermingswaardige exemplaren te onderscheiden. Deze criteria moeten volgens de commissie in elk dossier expliciet afgetoetst worden. Indien dit niet gebeurt, kunnen op basis van één algemeen criterium (bv. historische contextwaarde) in principe alle bunkers van de Hollandstelling in aanmerking komen voor bescherming. In dat geval schiet de criterionota zijn doel voorbij.

Bespreking:

Een criterionota dient om algemene achtergrondinformatie met betrekking tot het thematische beschermingspakket aan te reiken en de erfgoedwaarden en criteria te bespreken die mogelijk een rol kunnen spelen bij een selectie. In de eerste plaats worden de erfgoedwaarden van de bunkers geëvalueerd. De criteria vormen hierbij een bijkomende toetsing. De opgesomde criteria zijn generieke criteria, die bij alle bunkers, ook van andere stellingen, doorslaggevend kunnen zijn. Dit betekent niet dat ze allemaal aangewend dienen te worden. Aan de hand van een combinatie van erfgoedwaarden en selectiecriteria worden waardevolle sites geselecteerd.

In elk inhoudelijk dossier, meer bepaald bij de evaluatie van de erfgoedwaarden en in het beschermingsbesluit worden de criteria aangehaald die een doorslag gegeven hebben bij de selectie. Nogmaals wordt hierbij opgemerkt dat het niet de bedoeling is om alle criteria uit de criterionota per bunker of bunkercluster uit te werken.

De selectie is heel grondig afgewogen. Dit selectieproces ging gepaard met overleg met deskundigen, die vertrouwd zijn met erfgoed en beschermingen. Het uitschrijven van de redenen waarom de andere geïnventariseerde bunkers niet voldoen aan de selectiecriteria en dus niet ter bescherming worden voorgesteld, zou de omvang van het dossier en de werklust onnodig verhogen. De niet-geselecteerde bunkers kunnen steeds in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed geraadpleegd worden.

Een beschrijving per bunker van de huidige contextuele criteria, zoals gevraagd door de Commissie, zou verkeerdelijk de indruk kunnen wekken dat de zichtbaarheid, bereikbaarheid of toegankelijkheid, het huidig gebruik, de eventuele mogelijkheid tot duiding, ontsluiting of herbestemming steeds een rol spelen bij de selectie. Dit is niet zo. Bunkers worden niet louter beschermd omwille van dergelijke huidige contextuele criteria. Een bescherming van een bunker betekent niet automatisch dat de desbetreffende bunker geduid, ontsloten of herbestemd dient te worden. Deze selectiecriteria kunnen enkel eventueel de doorslag geven bij gelijkwaardige bunkersites.

d) Differentiatie instrumentarium: Tot slot stelt de commissie vast dat de criterionota zich beperkt tot het instrumentarium vanuit het beleidsveld onroerend erfgoed. De commissie meent evenwel dat bunkers bij uitstek gerekend kunnen worden tot het soort bouwkundig erfgoed dat vaak sterk verweven is met de landschappelijke context. De lokale ruimtelijke verankering van bunkers kan dan ook een valabel complementair en/of alternatief spoor vormen voor vrijwaring in de toekomst en kan bijdragen aan een meer selectief beschermingsbeleid. De commissie benadrukt aldus dat niet alle objecten steeds eenzelfde beschermingsgraad (in casu als monument) vereisen, maar dat de opname in een onroerenderfgoedrichtplan of in de vastgestelde inventaris tevens waardevol kan zijn. De commissie betreurt dat deze mogelijkheden inzake ruimtelijke verankering niet in de criterionota werden onderzocht.

Bespreking:

Eerst dient opgemerkt te worden dat de bunkers van de 'Hollandstelling', gelegen tussen Knokke en Assenede, die pas sedert 2015 zijn opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, voorlopig nog niet zijn opgenomen in de vastgestelde lijst van het onroerend erfgoed.

De criterionota vertrekt inderdaad vanuit de keuze voor bescherming met het instrumentarium vanuit het beleidsveld onroerend erfgoed.

De lokale ruimtelijke verankering van bunkers kan inderdaad een valabel complementair spoor vormen voor vrijwaring in de toekomst. Door opname in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed wordt erkend dat de bunker historische waarde bezit en moet een gemeente bijgevolg oordelen dat de sloop van een bunker vergunningsplichtig is. Bij een item uit de vastgestelde Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed moet de vergunningverlener de zorg- en motiveringsplicht toepassen. De opname in de inventaris en de vaststelling van de bunkers van de 'Hollandstelling' betekent bijgevolg een vorm van lokale ruimtelijke verankering, waarbij de gemeente haar rol als verantwoordelijke voor het lokale erfgoedbeleid verantwoord en afgewogen dient te spelen.

Een gemeente kan bijvoorbeeld overgaan tot de opmaak van een ruimtelijk uitvoeringsplan. De bunkerlinie kan dus, van zodra vastgesteld als bouwkundig geheel, via een ruimtelijk planningsproces omgezet worden tot een erfgoedlandschap en zo een ruimtelijke vertaling krijgen gericht op het behoud van de erfgoedwaarden.

Ook andere pistes zijn mogelijk: enkele bunkers maken bijvoorbeeld deel uit van ankerplaatsen, waarvan de beleidsmatige vaststelling nog niet is gevolgd. Dit is bijvoorbeeld het geval met enkele bunkers op grondgebied Damme, die in de niet-vastgestelde ankerplaats 'Damse Vaart met omgevende polders, Fort van Beieren en krekens van Lapscheure' gelegen zijn.

Ervaring leert dat niet alle gemeentes de erfgoedwaarde van bunkers op hun grondgebied voldoende kunnen inschatten, omdat ze onvoldoende op de hoogte blijken te zijn van de historische achtergrond van deze oorlogsrelicten en hun rol en betekenis in de totale stelling. Onroerend Erfgoed heeft, op basis van een algemene inventarisatie

van de stelling, een grondige studie van historische bronnen en op basis van vooraf gedefinieerde erfgoedwaarden en selectiecriteria een afgewogen selectie gemaakt van de meest waardevolle bunkers en heeft bepaald welke bunkers of bunkercomplexen minimum behouden dienen te blijven om het grote verhaal van de desbetreffende stelling te kunnen blijven vertellen. Bij de selectie van voorliggend pakket is hiervan uitgegaan. Er is dus wel zeker sprake van een selectief beschermingsbeleid, waarbij niet alle bunkers van de 'Hollandstelling' als monument ter bescherming worden voorgedragen.

De opmaak van een onroerenderfgoedrichtplan voor (een deel van de bunkers van) de 'Hollandstelling' hoeft niet a priori uitgesloten worden. Een onroerenderfgoedrichtplan kan opgemaakt worden voor een afgebakend gebied of rond een specifiek thema. Bij de opmaak van een onroerenderfgoedrichtplan staan samenwerking en participatie centraal. Dergelijk plan focust op de opmaak van een langetermijnvisie en de realisatie van die visie via een actieprogramma. Alle belanghebbenden kunnen participeren aan het actieplan met als doel de realisatie van een onroerenderfgoedvisie. Dergelijk onroerenderfgoedrichtplan en actieprogramma kan een aanvulling vormen op de bescherming van een selectie van bunkers.

3. Artikel 1 van het ministerieel besluit legt de voorlopige bescherming van 47 bunkers van de Hollandstelling als monumenten vast en verwijst naar de afbakeningsplannen en de fotoregistraties die als bijlagen bij de beschermingsbesluiten werden gevoegd. De commissie kan artikel 1 van de verschillende ministeriële besluiten ondersteunen, maar heeft wel nog opmerkingen bij de voorgestelde afbakeningen.

De commissie merkt op dat rond elke bunker standaard een perimeter van (minstens) 2 meter mee wordt beschermd. Het is positief dat aldus eventuele uitstekende elementen die deel uitmaken van de bunker maar bovengronds niet waarneembaar zijn toch door de bescherming worden gevat. De commissie merkt evenwel op dat deze standaardperimeter onvoldoende aandacht heeft voor de sterk variërende context van de verschillende bunkers (agrarisch gebied, woongebied, bos-, natuur- of groengebied) en zelfs de waardevolle historische en ruimtelijk-landschappelijke context van enkele bunkers miskent. De commissie meent dat de leesbaarheid van de verschillende puntvormige objecten echter pas bewaard kan blijven als de (historische) ruimtelijke context ook gevrijwaard wordt.

De commissie pleit er aldus voor om rond een aantal bunkers een overgangszone in te stellen die tot doel heeft de specifieke erfgoedwaarden van deze bunkers te ondersteunen en hun ruimere context te vrijwaren. Het gaat in het bijzonder om de bunkers die ingeplant werden in of tegen dijklichamen zoals de mitrailleurspost met hefkoepel, het Stützpunkt Bayern Schanze en de bunkers langsheen het Afleidingskanaal en het Leopoldkanaal. Het betreft verder ook de mitrailleurspost naast de spoorlijn in Eeklo en de bunkers 1, 8, 9 en 13 ter hoogte van Heide in Assenede. Wat deze vier laatste bunkers betreft merkt de commissie op dat deze met het oog op camouflage werden ingeplant in bosjes en dat ze zich vandaag nog steeds in bosgebied bevinden. De commissie benadrukt dat voor al deze bunkers de overgangszone verantwoord kan worden op basis van de historische contextwaarde waar naar in de verschillende beschermingsvoorstellen wordt verwezen.

Bespreking

Het uitgangspunt van dit thematisch beschermingspakket zijn bunkers. Deze bunkers worden doorgaans beschermd omwille van specifieke historische, architecturale, technische en culturele waarden.

De bunkers liggen inderdaad in een wisselende ruimtelijke context. De meeste bunkers liggen in landelijk gebied, doorgaans in zones met bestemmingen die in eerste instantie helemaal niet bedreigend zijn voor het behoud van de bunkers en hun ruimtelijke context, integendeel. De bunkers liggen meer bepaald in zones, die de waardevolle historische en ruimtelijk-landschappelijke context van de bunkers ondersteunen: de meeste bunkers liggen in landschappelijk waardevol agrarisch gebied, andere liggen in

groengebied, natuurgebied met wetenschappelijke waarde of natuurreserveaat, agrarisch gebied of bosgebied, aldus het Gewestplan. Sommige bunkers liggen bovendien in – weliswaar nog niet vastgestelde – ankerplaatsen.

De ruimtelijke context van de geciteerde voorbeelden, waarvoor de commissie een overgangszone bepleit, is als volgt (deze ruimtelijke toestand is steeds opgenomen in de respectievelijke inhoudelijke dossiers, onder 2.4. Juridische toestand):

- Stützpunkt Bayern Schanze (Knokke) is gelegen in de niet-vastgestelde ankerplaats 'Het Zwin met Hazegraspolders, Koningsbos, Willem-Leopoldpolder, Oud Fort Isabella en Cantelmolinie' (ID-nummer 135129); op het Gewestplan ligt de bunker in natuurgebied met wetenschappelijke waarde of natuurreserveaat. Daarnaast is er ook een gewestelijk RUP 'Zwin en Zwinbosjes' geldig.
- Duitse mitrailleurspost met hefkoepel (Damme) is gelegen in landschappelijk waardevol agrarisch gebied en in de niet vastgestelde ankerplaats 'Damse Vaart met omgevende polders, Fort van Beieren en kreken van Lapscheure' (ID-nummer 300500).
- Duitse flankerende bunkers Leopoldkanaal (Maldegem): de flankerende bunkers liggen volgens het Gewestplan in groengebied, de bunkers ten noorden van de dijk in landschappelijk waardevol agrarisch gebied.
- Duitse bunkers Afleidingskanaal van de Leie (Maldegem) liggen volgens het Gewestplan in groengebied, dat deel uitmaakt van een reservatiegebied.
- Duitse mitrailleurspost spoorlijn (Eeklo) ligt volgens het Gewestplan in agrarisch gebied. Deze bunker ligt naast de museumlijn, de voormalige spoorlijn tussen Eeklo en Maldegem, die toeristisch ontsloten is.
- Duitse bunkers Heide (Assenede en Kaprijke): de bunkers 1, 8, 9 en 13 liggen volgens het Gewestplan in bosgebied.

Een overgangszone wordt gedefinieerd als een begrensde grondoppervlakte die de erfgoedwaarde van een monument ondersteunt. Het betreft echter een beheersinstrument. Een overgangszone heeft op zich geen erfgoedwaarde.

Een ruimere afbakening van de bescherming is inhoudelijk gezien moeilijk te verantwoorden als deze ruimere omgeving ook niet over voldoende erfgoedwaarde beschikt.

Een ruimere afbakening van het monument of een bescherming als landschap zou dus een correctere keuze kunnen zijn om de waardevolle historische en ruimtelijk-landschappelijke context van de vermelde bunkers te vrijwaren. Deze eventuele ruimere afbakening moet echter wel in verhouding staan tot het relict, dat het uitgangspunt vormt van het beschermingsdossier, in dit geval de bunker of bunkers. Er kan met andere woorden omwille van de historische context van één of enkele bunkers, niet overgegaan worden tot een bescherming van een ganse dijk, of van een bos, of van een spoorlijn, of van een kanaal of kanaaldijk. Dit sluit niet uit dat het behoud van de desbetreffende dijk, kanaal, spoorlijn of bos via een ruimtelijk planningsproces of ander initiatief in de toekomst verzekerd wordt.

4. Artikel 2 van de ministeriële besluiten verwijst naar de verschillende erfgoedwaarden die de beschermingen als monument verantwoorden en beschrijft de aanwezige erfgoedkenmerken en erfgoedelementen. De erfgoedwaarden van de verschillende bunkers, conform artikel 2 van hun respectievelijke ministeriële besluiten, worden in onderstaande tabel weergegeven. [Er volgt een tabel met als ondertekening: erfgoedwaarden van de verschillende bunkers, conform artikel 2 van hun respectievelijke ministeriële besluiten].

De definities van de verschillende erfgoedwaarden zijn opgenomen in de criterionota. De commissie merkt op dat deze in zeer algemene termen werden geformuleerd en in feite op alle bunkers van de Hollandlinie toegepast zouden kunnen worden. De definities bieden volgens de commissie aldus weinig houvast voor een doorgedreven selectie van de meest waardevolle

exemplaren. De commissie wijst in dat verband tevens op haar bemerkingen bij de selectiecriteria (zie paragraaf 2, punt c).

Vooraf de definities van de technische en de culturele waarde zijn op dit vlak illustratief. De commissie merkt bovendien op dat deze – indien toegekend – generiek worden geformuleerd in de verschillende beschermingsbesluiten.

Verder merkt de commissie op dat de technische en architecturale waarde in definitie zeer nauw bij elkaar aansluiten. De commissie wijst erop dat de technische mogelijkheden grotendeels mee de typologie en dus de architectuur van de bunkers bepalen. Het is dan ook niet steeds duidelijk waarin de technische waarde zich onderscheidt.

Bespreking:

Een selectie van beschermingswaardige bunkers gebeurt op basis van de erfgoedwaarden én de selectiecriteria. Zoals bij 2, c) vermeld, worden in de eerste plaats de erfgoedwaarden van de bunkers geëvalueerd. De criteria vormen hierbij een bijkomende toetsing.

Een erfgoedwaarde kan op een generieke wijze voor verschillende monumenten onderbouwd of gemotiveerd worden. In ieder inhoudelijk dossier zijn onder 2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden de specifieke erfgoedwaarden en bijhorende criteria opgesomd, die de aanleiding vormden tot de selectie.

Zoals gesteld in de criterianota onder 5.1.2. betreft de architecturale waarde "de specifieke typologie en bouwwijze van de constructie. Hierbij is een groot onderscheid zichtbaar tussen de bunkers, opgetrokken door het *Marinekorps* en de constructies, opgetrokken door de landmacht. De eerste werden opgetrokken aan de hand van gegoten beton, de tweede voornamelijk aan de hand van betonstenen, die met elkaar verankerd spouwmuuren konden vormen, waartussen beton gegoten werd.

Bij de marine viel men terug op standaardontwerpen, die meermaals werden toegepast. Ook bij de landmacht baseerde men zich op bepaalde standaardontwerpen of typologische kenmerken die steeds opnieuw werden toegepast, maar vaak op een andere manier werden gecombineerd.

Hier en daar valt een verdedigingswerk uit de toon, hetzij omdat hij bij wijze van experiment in de linie werd opgetrokken. Of de constructie werd op een heel specifieke manier opgetrokken, omwille van camouflage."

De architecturale waarde focust met andere woorden specifiek op de typologische kenmerken van de bunker.

De technische waarde, beschreven in 5.1.3. van de criterianota, focust op de ontwikkeling van de technieken bij de betonbouw en plaatst de bunkerbouw in een ruimer historisch kader. Of zoals geformuleerd bij de technische waarde in het ministerieel besluit: "De bunker met zijn bouwtechnische kenmerken van zowel bovengrondse als ondergrondse aard, getuigt van het belang en de evolutie van de betonbouw in de stellingenoorlog, die de Eerste Wereldoorlog geworden was. Nooit eerder werden zo massaal betonnen verdedigingsconstructies opgetrokken als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daar waar er in de eerste oorlogsjaren werd geïmproviseerd en geëxperimenteerd met allerlei typologieën en toegepaste technieken in de betonbouw, evolueerde men geleidelijk naar zo sterk en efficiënt mogelijk uitgedokterde standaardontwerpen, die in sommige gevallen voor meerdere doelen konden gebruikt worden. Tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog zou dit leiden tot de massale uitbouw van heuse bunkerstellingen, met bunkers die tot in het kleinste detail waren gestandaardiseerd."

Het is voor de commissie totaal onduidelijk waarom in een aantal gevallen een bepaalde waarde niet werd toegekend. Bijvoorbeeld aan de Duitse mitrailleurspost langs de spoorlijn in Eeklo werd geen technische waarde toegekend. De commissie kan op basis van het inhoudelijk dossier opmaken dat de bunker is opgetrokken in gegoten beton van inferieure kwaliteit en zich in een vrij slechte bouwfysische toestand bevindt. Het dossier verduidelijkt dat dit "mogelijk wijst op de beperkte ervaring die de Duitse landmacht had met het optrekken van bunkers uit gegoten beton" en dat "er voor wat de Hollandstelling betreft, geen andere dergelijke betonnen versterkingen zijn gekend die in een specifieke vorm gegoten werden." Deze bunker illustreert volgens de commissie dus net goed dat er met allerlei typologieën en technieken geïmproviseerd en geëxperimenteerd werd. Op basis daarvan zou alsnog het toekennen van de technische waarde kunnen worden gemotiveerd.

Bespreking

De bunker langs de spoorlijn in Eeklo vormt een opmerkelijke uitzondering in de algemene evolutie van de bunkerbouw. In 1917 was men binnen het Duitse leger in principe voldoende vertrouwd met de technieken om bunkers op te trekken uit gegoten beton, die voldoende kwaliteitsvol waren, onder meer door efficiënte wapening van het beton, voldoende dikke muren en een goede fysische samenstelling van het beton. Deze technische vaardigheden werden niet toegepast bij deze bunker. Vandaar dat er ook geen technische waarde werd toegekend aan deze mitrailleurspost.

De architecturale waarde is wel aanwezig: de bunker is uitermate zeldzaam, omdat het is opgetrokken in de vorm van een spoorweggebouwtje.

Een gelijkaardige redenering geldt voor de twee kleine postjes van de 'Vorstellung' in Assenede, waarvan het eenvoudige ontwerp, dat niet gebaseerd lijkt op een bepaalde typologie en de kwaliteit van de betonbouw geen aanleiding geven tot het toekennen van een technische en architecturale waarde. Beide betonnen postjes zijn echter wel bijzonder waardevol als getuige van de 'Vorstellung': voor zover gekend vormen zij de enige bewaarde betonnen 'Vorposten' van de 'Hollandstelling'. Bij de historische waarde wordt bijkomend verduidelijkt dat, hoewel er wellicht niet veel betonnen verdedigingswerken werden voorzien in deze 'Vorstellung' en hoewel beide constructies heel eenvoudig zijn, ze toch een essentiële getuige vormen van de manier waarop de 'Hollandstelling' in de zone van de Duitse landmacht werd ingericht.

Bij de Duitse bunker van 'Stützpunkt Bayern Schanze' zal volgende architecturale waarde worden toegevoegd:

"Als zijnde een bunker met een zeldzaam ontwerp, dat voor zover gekend, alleen in 'Stützpunkt Bayern Schanze' werd toegepast. Het ontwerp werd tweemaal, zij het in spiegelbeeld, gebruikt in dit steunpunt. Slechts één exemplaar is bewaard. De bewaarde bunker heeft een rechthoekig grondplan op een insprong aan westelijke hoek na, bestaande uit een L-vormige gang en een rechthoekige ruimte."

5. Artikel 3 van de ministeriële besluiten somt de beheersdoelstellingen op. De commissie merkt op dat de beheersdoelstellingen generiek werden opgesteld. Slechts voor drie dossiers werden bijkomend specifieke doelstellingen geformuleerd. De commissie stelt zich evenwel vragen bij de haalbaarheid en de wenselijkheid van enkele van deze generieke beheersdoelstellingen. De commissie benadrukt dat het in voorliggend beschermingspakket gaat om eerder atypische constructies in specifieke (ruimtelijke) contexten en dat het daarom wenselijk is de beheersdoelstellingen in een aantal gevallen te formuleren op maat van de specifieke bunker.

Zo stelt de commissie vast dat de algemene doelstelling voor de bunkers steeds uitgaat van het maximaal behoud en de instandhouding van hun erfgoedkenmerken en -elementen. In functie daarvan worden verdere doelstellingen geformuleerd die maatregelen omvatten om elke mogelijke oorzaak van aftakeling zoveel mogelijk te vermijden. Het gaat dan om het verwijderen van de spontane opslag van bomen en struiken, het nemen van maatregelen tegen

waterinsijpeling en het permanent vermijden van grondwater. De commissie is evenwel van mening dat dit niet steeds wenselijk is en dat minstens voor een aantal bunkers, die sterk geïntegreerd zijn in hun natuurlijke omgeving, de natuurlijke aftakeling ervan een verantwoorde beheersoptie kan zijn. Daarbij kan desgevallend bepaald worden dat opzettelijke beschadigingen en onderwaterzetting, alsook het dumpen van materialen, schroot, bouwafval en rommel op, tegen en in de betonnen posten verboden zijn.

Bespreking:

De beheersdoelstellingen werden inderdaad in de mate van het mogelijke generiek opgesteld, maar daar waar nodig toch op maat van de bunker. Er moet rekening gehouden worden met het feit dat de volledige bouwfysische toestand van alle bunkers niet steeds duidelijk is, omdat niet alle bunkers toegankelijk waren of volledig bezichtigd konden worden, bijvoorbeeld omwille van een te hoge waterstand in of rond de bunker of omwille van begroeiing op de bunker. Ook kan de bouwfysische situatie van een bunker evolueren. Vandaar dat het verstandig is om de beheersdoelstellingen zo generiek en grondig mogelijk op te stellen.

Toch houden de beheersdoelstellingen steeds rekening met de specifieke kenmerken van de bunkers of bunkersites, zoals uit volgende voorbeelden mag blijken. Bij de bunker van 'Stützpunkt Bayern Schanze' wordt bijvoorbeeld onder beheersdoelstelling 2° specifieke aandacht besteed aan de aanzet tot loopgraven rond de bunker en aan de beschilderingen en opschriften uit de Tweede Wereldoorlog. Bij 'Stützpunkt Mauritz' wordt het hang- en sluitwerk in de bunker en de ijzeren elementen in de observatiepost specifiek vermeld onder beheersdoelstelling 2°. Bij beheersdoelstelling 7° van hetzelfde ministerieel besluit wordt eveneens speciale aandacht gevraagd voor de houten deuren. Bij de flankerende bunkers aan het Leopoldkanaal wordt bijvoorbeeld onder beheersdoelstelling 3° gesuggereerd dat niet-oorspronkelijke opschriften (graffiti) verwijderd kunnen worden en wordt in beheersdoelstelling 9° gesuggereerd dat het omwille van de veiligheid aangewezen kan zijn om de flankerende bunker langs de Vlotweg volledig af te sluiten. Bij enkele bunkers wordt beheersdoelstelling 8° toegevoegd, met name dat het gebruik van de bunker als onderkomen voor vleermuizen bestendig kan worden. Bij de mitrailleurspost met hefkoepel wordt in beheersdoelstelling 8° specifieke aandacht gevraagd bij eventuele werkzaamheden aan de dijk voor de toegang van de bunker.

De bedoeling van een bescherming als monument is net het maximale behoud en de instandhouding van de erfgoedwaarden, erfgoedkenmerken en erfgoedelementen van de constructie, in haar toestand op het moment van de bescherming. Hiertoe moeten alle oorzaken van verdere aftakeling in de mate van het mogelijke vermeden worden, zoals de spontane opslag van bomen en struiken of een problematische waterhuishouding. Indien gewenst kan de natuurlijke aftakeling, zoals bepleit door de commissie, eventueel bij niet-beschermde bunkers via een RUP als beheersoptie ingeschreven worden.

6. De commissie gaat in principe akkoord met artikel 4 van de ministeriële besluiten dat de voorschriften formuleert voor de instandhouding en het onderhoud van de te beschermen bunkers. De commissie merkt wel op dat deze voorschriften beperkt dienen te worden in het geval de natuurlijke aftakeling als algemene beheersoptie voor een specifieke bunker wordt gekozen.

Bespreking:

De bedoeling van een bescherming als monument is het maximale behoud of de maximale instandhouding van de erfgoedwaarden van de constructie. Er wordt bijgevolg bij geen enkele geselecteerde bunker gekozen voor natuurlijke aftakeling als algemene beheersoptie.

7. *Artikel 5 somt de toelatingsplichtige handelingen op voor de te beschermen monumenten en hun interieur. De commissie stelt vast dat ook deze generiek werden opgesteld voor alle bunkers. De link met de verschillende inhoudelijke dossiers is evenwel niet steeds duidelijk. Dit geldt in het bijzonder voor de toelatingsplichtige omgevingswerken 5) e) en f).*

Bespreking:

De toelatingsplichtige handelingen werden inderdaad voor de duidelijkheid en daar waar mogelijk generiek opgesteld, aangezien het om een soort erfgoed gaat met gelijkaardige kenmerken. Per bunker of bunkercluster werd echter steeds bekeken welke toelatingsplichtige handelingen van toepassing konden zijn.

De door de VCOE geïmplementeerde toelatingsplichtige handelingen betreffen volgende:

- e) het plaatsen of wijzigen van straatmeubilair, met uitzondering van niet-aard- en niet-nagelvaste elementen en verkeersborden vermeld in artikel 65 van het Koninklijk Besluit van 1 december 1975 houdende algemeen reglement op de politie van het wegverkeer en van het gebruik van de openbare weg;
- f) het aanleggen van sport- en spelinfrastructuur of parkeerplaatsen;

Alle 11 beschermingsdossiers van onderhavig beschermingspakket bevatten één of meerdere bunkers die langs een openbare weg gelegen zijn. Het lijkt bijgevolg zinnig om deze toelatingsplichtige handelingen in elk dossier op te nemen.

8. *De commissie erkent de erfgoedwaarde van de voorgestelde bunkers en acht de bescherming ervan verdedigbaar. De commissie heeft echter een heel aantal opmerkingen bij de voorgestelde dossiers. De commissie vraagt onder meer:*

- een overzichtslijst en -kaart toe te voegen aan de individuele beschermingsdossiers met de individuele ligging van de verschillende beschermingen;
- de inhoudelijke afstemming tussen voorliggend beschermingspakket en het beschermingspakket 'Hollandstelling' deel landmacht' te verduidelijken, alsook in welke mate beide pakketten samen een representatief en afgerond geheel vormen;
- de toetsing van de bunkers aan de selectiecriteria transparant te maken en de huidige contextuele criteria in elk dossier expliciet af te toetsen;
- de definities van de erfgoedwaarden te verduidelijken en te motiveren waarom aan een aantal bunkers een bepaalde waarde niet werd toegekend;
- de toelatingsplichtige handelingen op een aantal punten te verduidelijken.

De commissie is het verder fundamenteel oneens met de generieke benadering van de beheersdoelstellingen en afbakeningen omdat hiermee de specifieke ruimtelijke en landschappelijke context van de bunkers wordt miskend. De commissie acht het noodzakelijk:

- De beheersdoelstellingen maximaal op maat van elke bunker te schrijven en te onderzoeken hoe voor een aantal bunkers de natuurlijke aftakeling als beheersoptie kan worden vormgegeven
- Voor een aantal bunkers een overgangszone in te stellen in functie van de specifieke historische en ruimtelijke context.

Bespreking:

De VCOE erkent de erfgoedwaarde van de voorgestelde bunkers van de 'Hollandstelling' en acht de bescherming ervan verdedigbaar.

De opmerkingen van de commissie werden hierboven besproken. Op vraag van de commissie wordt een bijkomend hoofdstuk toegevoegd aan de criterionota, met een globaal overzicht van de 11 geselecteerde beschermingsdossiers, die bovendien op een bijgevoegde kaart worden gesitueerd.

De commissie is het fundamenteel oneens met de generieke benadering van de beheersdoelstellingen en acht het noodzakelijk om voor een aantal bunkers de natuurlijke aftakeling als beheersoptie op te nemen.

Zoals hoger aangetoond, zijn de beheersdoelstellingen inderdaad zoveel als mogelijk generiek opgesteld omwille van de duidelijkheid en volledigheid, maar zijn er toch specifieke beheersdoelstellingen opgesteld, op maat van elke bunker of bunkersite.

Er kan niet ingegaan worden op de vraag van de commissie naar de opname van natuurlijke aftakeling als beheersoptie. Indien gekozen wordt voor een natuurlijke aftakeling als beheersoptie, dient de bunker in kwestie niet als monument beschermd te worden. Een bescherming als monument beoogt nu eenmaal in eerste instantie het maximale behoud of minimaal de instandhouding van de (bouwfysische toestand van de) constructie, op het moment van de bescherming. Hiertoe moeten alle oorzaken van verdere aftakeling in de mate van het mogelijke vermeden worden, zoals de spontane opslag van bomen en struiken of een problematische waterhuishouding.

De commissie is het fundamenteel oneens met de generieke benadering van de afbakeningen, omdat hiermee de specifieke ruimtelijke en landschappelijke context van de bunkers wordt miskend. Hiertoe acht de commissie het noodzakelijk om voor een aantal bunkers een overgangszone in te stellen.

Ook hier kan, zoals hoger beschreven, de visie van de commissie niet gevolgd worden. Een overgangszone vormt in de eerste plaats geen geschikt instrument voor het behoud van de specifieke ruimtelijke en landschappelijke context, zoals een dijk of een spoorlijn. Ten tweede vormen bunkers het uitgangspunt van dit thematisch beschermingspakket: bij een eventuele ruimere afbakening van de historische context (dijk, spoorlijn, bos) moeten die over voldoende erfgoedwaarden beschikken. Bovendien moet die historische context (dijk, spoorlijn, bos) in verhouding staan tot het relict, dat het uitgangspunt vormt van het beschermingsdossier, in dit geval de bunker of bunkers. Ten slotte zijn de geïdentificeerde historische contexten gelegen in zones, die volgens het Gewestplan gunstige bestemmingen hebben, en dus niet bedreigend zijn voor het behoud van de specifieke dijken, spoorlijn of bossen.

Conclusie: het advies heeft invloed op de criterionota, die als bijlage is toegevoegd aan het inhoudelijk dossier.

1.4. Conclusie voorafgaand aan de voorlopige bescherming

De uitgebrachte adviezen hebben invloed op de criterionota, die als bijlage is toegevoegd aan het inhoudelijk dossier.

Aan de criterionota wordt volgend hoofdstuk toegevoegd:

6. Geselecteerde bunkers en bunkergehelen

Zoals hoger duidelijk gemaakt, werd het westelijk deel van de 'Hollandstelling' aangelegd door het Duitse 'Marinekorps', het oostelijk deel door 'Etappen Inspektion 4' of 'Gruppe Gent', soms ook gewoon kort aangeduid met de landmacht. Tussen beiden is een groot verschil merkbaar in de wijze van aanleg van de stelling, maar ook in de grondplannen van en de wijze waarop de bunkers opgetrokken zijn. De scheiding tussen marine en landmacht ligt ter hoogte van het Schipdonkkanaal en het Leopoldkanaal in Maldegem.

In het totaal werden 201 bewaarde bunkers van de 'Hollandstelling' geïnventariseerd (stand van zaken 20 april 2017), waarvan er 69 door het 'Marinekorps Flandern' werden opgetrokken en 129 bunkers door 'Etappen-Inspektion 4' of 'Gruppe Gent'. De bouw van drie bunkers langs het Schipdonkkanaal (Maldegem) ten slotte is door 'Gruppe Gent' gestart, maar afgewerkt door het 'Marinekorps Flandern'.

Zoals beschreven in de criterianota werden in het beschermingsdossier van 29 april 2015 51 bunkers als monument beschermd, gelegen tussen Evergem en Beveren. Huidig beschermingspakket betreft in totaal 47 bunkers, die gelegen zijn tussen Knokke en Assenede en die in 11 dossiers ter bescherming worden voorgesteld.

In een verder verleden werden enkele bunkers van de 'Hollandstellung' al beschermd als monument, meer bepaald als onderdeel van het Oude Fort Isabella / Hazegrasfort (M.B. 15/10/2003). Andere bunkers van de 'Hollandstellung' maken deel uit van een beschermd landschap (Hazegraspolderdijk, M.B. 5/9/1982) of beschermd dorpsgezicht (Hazegrasstraat, M.B. 29/10/1980), maar de bunkers worden in deze beschermingen niet expliciet vermeld.

Op de bijgevoegde kaart worden de reeds als monument beschermde bunkers gesitueerd, evenals de bunkersites, die nu ter bescherming als monument worden voorgesteld.

Onderhavig beschermingspakket bestaat uit 6 beschermingsdossiers met bunkers, die opgetrokken zijn door het Duitse 'Marinekorps', 1 dossier met bunkers, die deels door de landmacht, deels door de marine werden opgetrokken en 4 dossiers met bunkers, die door de landmacht zijn opgetrokken. Drie hiervan vormen een aanvulling op het beschermingsdossier van 29 april 2015: ze vervolledigen de cluster bunkers van de landmacht op grondgebied Evergem, in westelijke en noordelijke richting. Zoals duidelijk gemaakt in de respectievelijke dossiers illustreren de twee kleine posten van de 'Vorstellung' in Assenede, samen met de bunkers van de eerste lijn van de 'Hauptstellung' in Oosteklo (Assenede) en de concentratie bunkers bij Heide (Oosteklo en Lembeke) de wijze waarop de 'Hollandstellung' in de zone van de landmacht was geconcipeerd. Het vierde dossier in de zone van de landmacht betreft een atypisch mitrailleurspostje, dat werd opgetrokken langs de spoorlijn in Eeklo, in de vorm van een baanwachtershuisje.

In de zone van het 'Marinekorps' werd de meest noordelijke bunker van de 'Hollandstellung' geselecteerd, die behoorde tot het steunpunt 'Bayern Schanze'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd deze bunker op grondgebied Knokke hergebruikt, getuige hiervan onder meer een tekening van een Duitse landknecht in de bunker.

In Lapscheure (Damme) werd een mitrailleurspost met hefkoepel geselecteerd, die bij wijze van experiment in de Zeedijk werd opgetrokken. De bunkers van het steunpunt 'Gustav' illustreren de integrale opbouw van een typisch steunpunt, met gaaf bewaarde voorbeelden van bunkertypes die veelvuldig door het 'Marinekorps' werden opgetrokken. De drie bunkers aan de Preekboomstraat in Lapscheure en Moerkerke (Damme) behoorden tot een bataljonscommandopost, die vanaf november 1917 werd aangelegd als onderdeel van de 'Neue Stellung', een nieuwe stelling achter de eerste verdedigingslijn van de 'Hollandstellung'.

De bunkers van het 'Stützpunkt Mauritz' in Maldegem getuigen van de verregaande camouflagemaatregelen, die door het 'Marinekorps' op de bunkers werden toegepast, inclusief valse daken, schoorstenen, ramen en deuren. Langs het Leopoldkanaal in Maldegem werden eveneens flankerende bunkers geselecteerd, een type bunker dat enkel langs de waterzijde van de kanalen werd opgetrokken. Deze bunkers veroorzaakten tijdens de Tweede Wereldoorlog heel wat leed. De bunkers langs het Afleidingskanaal van de Leie ten slotte illustreren hoe deze zone tijdens de aanleg van de 'Hollandstellung' een overgangszone vormde tussen het 'Marinekorps' en de Duitse landmacht.

Situering 11 dossiers thematisch beschermingspakket 'Hollandstelling'

